

ESIMENE KÄSIRAAMAT EUROOPA KESKAJA ARHEOLOOGIAST**Erki Russow**

Tallinna Ülikooli ajaloo instituudi arheoloogia osakond, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; erki.russow@ai.ee

The Archaeology of Medieval Europe. Vol. 1. Eighth to Twelfth Centuries AD. Ed. J. Graham-Campbell with M. Valor. (Acta Jutlandica, LXXXIII, 1; Humanities Series, 79.) Aarhus, 2007. 479 lk.

2007. aasta sügisel ilmus Aarhuse ülikooli kirjastuselt mahukas raamat Euroopa keskaja arheoloogiast – esimene sedalaadi kokkuvõte, kus on üritatud resümeerida kogu kontinendi uurimistulemusi. Distsipliini kujunemisloo seisukohast on kogumiku ilmumisaasta sümbolne, sest samal aastal tähistas vanim keskaja arheoloogia ühing, Suurbritannia *The Society for Medieval Archaeology*, oma 50. sünnipäeva. Nüüd, pool sajandit pärast teedrajava organisatsiooni asutamist on keskaja arheoloogia ametlikult aktsepteeritud kõikjal Euroopas ja rahvuslike sissevaadete (Clarke 1984; Barry 1987; Fehring 1987; Liebgott 1989 jpt) kõrval näib aeg olevat viimaks küps ka ulatuslikuks (rahvus)riigiüleseks sünteesiks.

Käesoleva väljaande sünnilugu ulatub aastasse 1999, mil Aarhuse ülikooli arheoloogiaprofessor Else Roesdahl esines Sevillas neljandal Euroopa keskaja arheoloogia õppejõudude sümposiumil (ESTMA) ettepanekuga koostada ühiste jõududega temaatiline õpik. Idee ajendiks oli ammune vajadus varustada tudengeid käsiraamatuga, millele rajada arusaam distsipliini üleeuroopalisest dimensioonist, sest hoolimata oma kiirest arengust on keskaja arheoloogia jäänud tänaseni suuresti rahvuslikult ja riiklikult kapseldunud uurimissuunaks. Teose peamise eesmärgina sooviti visandada ülevaade Euroopa kultuuri sarnasustest, erinevustest ja arenguist perioodil, mil hakkasid kujunema tänapäeval tuntud rahvus- ning kultuuriiregionid. Kuigi Roesdahli eede sai Sevillas soodsa vastuvõtu osaliseks, vajati mõtte viimistlemiseks ja raamatu kirjutamiseks kümmekonda aastat, nelja suuremat seminari ning lugematul hulgal kaastöölisi. Nüüdseks on kaheköitelisest kogumikust esimene, keskaja varasemale perioodile (8.–12. sajand) pühendatud osa trükivalgust näinud, kõrg- ja hiliskeskajale (12.–16. sajand) pühendatud köite täpne valmimise aeg on praegu veel lahtine.

Kogumiku esimese osa koostajate ring on soliidne. Kokku on kaastöölisi üle neljakümne enam kui kümnest riigist. Suur osa autoreist ei vaja teemaga kursis olevale lugejale lähemat tutvustamist: pea pooled kirjutajad kuuluvad keskaja arheoloogia vanema põlve tunnustatud tegijate sekka (Hans Andersson Rootsist, Heiko Steuer Saksamaalt, John Schofield Suurbritanniast jpt), andes sellega raamatule kahtlemata kaalukust juurde. Torkab aga silma, et enamik osalejaid on

Põhja- või Kesk-Euroopast ja Briti akadeemilise taustaga teadlaste panus on üllatavalt tagasihoidlik. Võib-olla on see taotluslik, arvestades, kuivõrd laialt on Euroopa keskaja arheoloogias viidatud inglise kolleegide väga hästi publitseeritud uurimistulemustele. Esimesel hetkel võiks ette heita ka Ida-Euroopa arheoloogide vähest rolli (Venemaa, lääneslaavi arheoloogia), ent see tuleneb esmajoones toimetuskolleegiumi poolt raamatule seatud raamidest. Millist keskaegset Euroopat siis raamat meile tutvustab?

Raamatu huviorbiidis on Ladina-Euroopa ehk piirkond, kus valitses rooma-katoliku usk. Ortodokssete alade (Bütsantsi impeerium koos Venemaa ja Ukrainaga) väljajätmise peamiste argumentidena on osutatud nii ruumipuudusele kui ka keskaja uurimuste harjumuspärastele tavadele. Tõsi, arvestades Bütsantsi ja slaavi arheoloogia väärikat ajalugu, tulnuks trükise mahtu tõepoolest kahekordistada. Samas erineb kõnealune kogumik teistest standardkäsitlustest selle poolest, et hõlmab vara- ja kõrgkeskajal islami kultuuri alale jäänud Pürenee poolsaart, kuna Al-Andalusi regionon mõjutas tugevalt keskaegse Euroopa eri valdkondi kunstist-arhitektuurist kuni tehnoloogia ning toiduni. Kuid ambitsioonikalt seotud piiridest hoolimata sõltub raamatu sisu siiski eeskätt kirjutajate päritolust ja teadmiste haardeulatusest, mistõttu paari avarama teema (looduslikud tingimused, transport, kaubandus) kõrval on põhitähelepanu koondatud eelkõige Alpidest põhja poole jäävale territooriumile.

Nagu öeldud, keskendub koguteose esimene köide keskaja varasemale perioodile, 8.–12. sajandile. Kuigi selline ajaline raamistus võib tekitada lugejais küsimusi, rõhutab kogumiku peatoimetaja James Graham-Campbell (lk 14–15), et nende kronoloogiliste piiride kasuks kõneleb mitu aspekti. Paljudes Euroopa regiononides oli 8. sajand aeg, mil kasvav põllumajanduslik tootmine hoogustas urbaniseerumist ja sellega seotud eluviisi (tootmine, tehnoloogia, kaubandus) arengut. Samuti oli 8.–12. sajand ajajärk, kui kristlus kinnistus endise Rooma impeeriumi lääneosas ja kaugemalgi, arenesid ning tugevnesid kirikuorganisatsioon ja -struktuurid jne. Just nende aastasadade jooksul toimunud muutused majandus-, ühiskondlikus ja usuelus viisid Euroopa sünnini: tinglikult algab raamat ajajärguga, mil Karl Suur valitses maa-ala üle, mida on õigustatult kirjeldatud “esimese Euroopana”.

Raamatu ülesehitusest. Esimeses köites on 15 peatükki, mis peale historioograafiat ja distsipliini aluseid tutvustava 1. peatüki – “Keskaja arheoloogia III aastatuhande algul: teadus ja õpetamine” (Hans Andersson, Lund; Barbara Scholkmann, Tübingen; Mette Svart Kristiansen, Aarhus) – jagunevad mõtteliselt kolme suurema valdkonna vahel. Üldjuhul on igal peatükil kaks põhiautorit, kes sõltuvalt teemast, regiononist või kogemustest on vahel jaganud teksti kaheks eraldi autoriga osaks (ptk-d 4, 6, 7, 10, 12, 13), vahel aga lõiminud tervikuks. Iga peatüki juurde on lisatud paar-kolm teema seisukohast olulist probleemi või objekti valgustavat 1–2 lehekülje pikkust tekstikasti (näiteks 1. peatükis “Stratigraafilised suhted” ja “Kaevamistest publikatsioonini”). Peatüki lõpus on kasutatud kirjandus, kus on välja toodud ainult olulisimad üldkäsitlused, säästmaks lugejat piirkondlikult või sisult liiga detailsete kirjutiste eest. Selline liigendus on Roesdahli käsi-

raamatu-suunitluse seisukohast vägagi õigustatud, andes lugejale võimaluse süüvida suhteliselt kiirelt ja valutult teda huvitavasse valdkonda. Lisaks on iga peatüki juures kuni kümme illustratsiooni, tavaliselt originaaljoonised ja -fotod. Vaid erandjuhtudel tahaks tõsiselt nuriseda piltide kvaliteedi üle: nii soliidse väljaande tasemega ei sobi kuidagi kokku üksikud udused kujutised (lk-d 82, 228–229), mis pärinevad mõnest varasemast trükisest. Kujunduse head üldmuljet need harvad vääratused siiski ei vähenda.

Kuigi selged temaatilised piirid puuduvad, on kogumik siiski tinglikult jagatav kolme ossa: “Rahvad ja keskkond” (2.–4. ptk), “Eluolu” (5.–10. ptk) ning “Võim ja vaim” (11.–15. ptk). Sissejuhatavalt on raamatu esimeses kolmandikus antud ammendav ülevaade Euroopa looduslikest oludest ja asustusviiside eripäradest. Nii käsitlevad Lech Leciejewicz (Wrocław) ja Magdalena Valor (Sevilla) (2. ptk. “Peoples and Environment”) looduslikke tingimusi Skandinaaviast Vahe-mere maadeni ning seda, kuidas sotsiaalsed ja poliitilised muutused ühes majandusliku arenguga mõjutasid kultuurmaastiku kujunemist kõnealusel perioodil. Järgnevalt tutvustavad Jan Klápště (Praha) ja Anne Nissen Jaubert (Tours) põhjalikult esmalt maapiirkondade asustesarheoloogia (3. ptk. “Rural Settlement”) kujunemislugu ning seejärel maa-asulate ehitustraditsioone, talusid sotsiaalmajanduslike üksustena, agraarmajanduse tehnoloogiat ja innovatsioone jm. Loogiliselt jätkatakse sealt linnalise asustusviisi (4. ptk. “Urban Settlement”) iseärasuste lahkamisega. See peatükk on jagatud selgelt kaheks iseseisvaks osaks. John Schofield (London) vaatab Lääne-Euroopa ehk siinses kontekstis Suurbritannia, Iiri, Madalmaade, Prantsusmaa ja Hispaania linnaliste keskuste kujunemislugu. Linnade arenguetappide alusel eristab Schofield kaht faasi. Perioodi esimesel poolel, 8.–9. sajandil (mõnel maal ka hiljem) olid linnalistel asulatel suhteliselt piiratud ulatusega funktsioonid (kindlustatud keskus, kaubajaam, endine Rooma linn) ja alles 10. sajandil hakkasid tekkima asulad, mis vastavad sissejuhatuses (lk 111) esitatud tüüpilise keskaegse linna kriteeriumidele. Heiko Steueri (Freiburg) hallata jääb märkimisväärselt heterogeensem areaal: Kesk-, Põhja-, Ida- ja Lõuna-Euroopa. Erinevalt Lääne-Euroopast ei näe Steuer neis piirkonnas selget kronoloogilist jagunemist kaheks perioodiks. Pigem võib kõnelda linnalise asustuse mitmest faasist, mis ilmnevad järjepideva arengu käigus. Seetõttu keskendub ta põhiliselt eri varalinnaliste asustustüüpide (endised Rooma linnad, empooriad, pfaltsid, piiskopkonna keskused, kloostriasulad jne) esitlemisele ja vähem avaliku ning isikliku linnaruumi liigenduse tutvustamisele. Schofieldi ja Steueri osades on teatavaid kordusi, mistõttu väärinuks peatükk parema tulemuse saavutamiseks tugevamat ühtlustamist. Kindlasti tulnuks kasuks ühine kokkuvõte.

Viienda peatükiga algab uus teemade ring, kus on käsitletud keskaja inimese argipäevaga seotud tahke. Kõigepealt annavad E. Roesdahl ja B. Scholkmann ülevaate elamukultuurist (5. ptk. “Housing Culture”), arutledes maa-, kloostri-, linna- ning aristokraadihoonestuse üle. Elamute fassaadi- ja siseliigenduse kõrval pälvivad tähelepanu ka ruumides toimunud uuendused, näiteks küttekahade ning valgustuse areng ja vee- ning jäätmekäitlus. Samas tunduvad toidule ja jõudeajale pühendatud lühikesed lõigud selles peatükis üleliigsena, sest neid teemasid

käsitlevad põhjalikumalt teised autorid. Nii annab Sabine Kargi (Kopenhaagen) ja Pilar Lafuente (Sevilla) artikkel väga hea ülevaate toidu valmistamise ning tarbimisega seotud küsimustest. Oma teksti (6. ptk. "Food") on nad jaganud piirkondade alusel kaheks. Esimeses osas on esitletud Lõuna-Euroopa keskaegset toidukultuuri (loomne ja taimne toit, mineraalid, säilitamine ning ladustamine, valmistamine ja tarbimine), eeskätt aga Pürenee poolsaare multikultuurseid toitumistraditsioone. Teises pooles võtab Karg ülejäänud Euroopa toitumisharjumused kokku hoopis teistsugustel alustel, lähtudes toiduainete päritolust (toit põllult, aiast, hekkidest ja metsadest, kodu- ning metsloomad). Kalastamist ja sellega seotud sotsiaalmajanduslikke trende Loode-Euroopas on tutvustatud eraldi tekstikastis, kuid arvestades mereandide tähtsust kristlikus toidukultuuris, oleks võinud sellele märksa enam ruumi pühendada.

Keskaegsele toidule järgneb valdkond, mille pädev käsitlemine eeldab arusaadavatel põhjustel enam kui kahe autori kaastööd, nimelt esemete valmistamisega seotud küsimused (7. ptk. "Technology, Craft and Industry"). Ricardo Córdoba (Córdoba) kõrval (tekstiili-, parkimis-, luu- ja rauatöö, pottsepise ning klaasitootmise struktuuride arheoloogilised jäljed) annavad Kesk- ja Põhja-Euroopa arheoloogid ülevaate veel sellistest objektidest nagu vesiveskid (J. Klápště, A. Nissen Jaubert, R. Córdoba, J. Graham-Campbell) ning käsitöetehnoloogiaist tekstiilitootmise (Jerzy Maik, Łódź), sepatöö (Radomír Pleiner, Praha), tarbekaamika (Sabine Felgenhauer-Schmiedt, Viin) ja telliste (Hans Krongaard Kristensen, Aarhus) valmistamise kohta. Mõnevõrra üllatavalt lõpetab peatüki soolatootmise kirjeldus (Jens Vellev, Aarhus), kuigi viimane sobiks ideaalselt täiendada mineraalidele pühendatud alalõiku eelmises peatükis (lk 188). Ette võiks heita ka telliste käsitletu sellisel kujul, sest kuigi mitmel pool läänepoolses Euroopas oli keraamilise ehitusmaterjali kasutuselevõtt tõesti oluline fenomen, pole käesoleva kogumiku seisukohast Põhja-Euroopa oludele viitamine väga õigustatud. Viited Taanile ja Saksa hansalinnadele sobivad ikkagi pigem käsiraamatu teise köitese.

Käsitöövõtete ja tootmisstruktuuride tutvustusele järgneb mõistagi esemelisele kultuurile ning argipäevale pühendatud peatükk, mille on koostanud S. Felgenhauer-Schmiedt koos J. Graham-Campbelliga (8. ptk. "Material Culture and Daily Life"). Kahtlemata on tegemist teemaga, mille resümeerimine lühidalt ja lõõvalt on tõeliselt keeruline ülesanne. Iseenesest on autoriks valitud asjatundja: teksti põhi-koostaja habilitatsioonitöö on tänaseni ainus üleregiooniline kokkuvõtte Euroopas (Felgenhauer-Schmiedt 1995). Kirjanduse nimekirja silmitsedes torkab aga silma, et valdavalt on viidatud enne 1995. aastat ilmunud teostele. Samas on viimase tosina aasta jooksul avaldatud hulk olulisi monograafiaid ja ülevaateteoseid (näiteks Sanke 2002 ühest põhjapoolses Euroopas väga laialt levinud keraamikarühmast; samuti Lüdtke & Schietzel 2002), millele viitamine olnuks raamatu eesmärkidest lähtudes hädavajalik. Siiski saab lugeja põgusa, ent pädeva ülevaate materiaalse kultuuri poliitilistest ja majanduslikest alustest, nõudest (köögi- ning lauakeraamika, klaas-, metall- ja puitnõud) ning elustiilist, riietusest ja ehteist, ratsavarustusest, tööriistadest, ruumide sisustusest, kirjatööst ning mängudest.

Teise teemaploki võtavad kokku kaks omavahel üsna seotud valdkonda. Jan Bill (Oslo) ja E. Roesdahl kirjutavad kõigepealt sellest, kuidas Euroopa eri osad olid omavahel ühenduses (9. ptk. "Travel and Transport"). Ühiskondliku tausta põhjalikule analüüsile järgneb pikem ülevaade ühendusteedest maismaal (alalõigud: maanteed, koolmekohad, sillad; ratsutamine, sõitmine, kandmine, kõndimine, loomad; talv) ja veeteid pidi (lähemalt: laevaehitus, -teed; transpordimahud; sadamad) nii Lõuna- kui ka Põhja-Euroopas. Ka ülevaade kaubavahetusest (10. ptk. "Trade and Exchange") keskendub teistest peatükkidest geograafiliselt avaramalt tõlgendatud Euroopale. Paul Arthur (Lecce) tutvustab esimeses osas Vahemere regiooni iseärasusi (keraamika, laevavrakid, mündindus, araablase roll, kauplemiskohad, kinkide vahetus ja kaubad), käsitledes lühidalt muuhulgas ka Bütsantsi ning Musta mere alasid. Søren M. Sindbæk (Aarhus) omakorda võtab kokku põhjapoolse Euroopa, kus erinevalt esimesena käsitletud piirkonnast oli 9.–12. sajandil kaubanduse tõusuperiood. Seda on kajastatud empooriade võrgustiku, linnalise eluviisi taastekke, kaubakohtade ja -korralduse ning põhiliste kaupade esitelu kaudu.

Kõite viimase kolmandiku moodustavad artiklid võimust, usust, elust ja surmast. Johnny De Meulemeester (Gent) ja Kieran O'Connor (Galway) heidavad alustuseks pilgu kindlustustele (11. ptk. "Fortifications"), andes ülevaate kommunaalkindluseist (pelgupaigad), varariiklikest kaitsestruktuuridest (garnisonid-vall-sulendikud, lineaarsed kindlustused, territoriaalsed kaitserajatised, linnakindlustused), eraomanduses olevaist linnustest (linnus, motte, ringvall-linnus, kivilinnused) ning paleedest, Karolingide ajastu küladest ja kindlustatud taludest. Ilmaliku võimu esindushooneid ja sümboleid (12. ptk. "The Display of Secular Power") lahkav peatükk jaguneb kaheks iseseisvaks osaks. Peatüki esimeses pooles vaatleb Matthias Untermann (Heidelberg) suhteliselt lühidalt ühiskonna eliidi rajatise karolingide pfaaltsidest ja läänegooti paleedest Inglise ning Skandinaavia võimurite residentsideni. Eliidi tegevust analüüsib J. Graham-Campbell jahipidamist, pidutsemist, sporti ja mängu tutvustades, võimusümboleid eritleb ta aga regaaliate, heraldika ning pitsatite kaudu. Järgneb põhjalikum sissevaade varakeskaegsesse usumaailma (13. ptk. "Religions"), mis sarnaselt eelmise peatükiga koosneb kahe autori tekstist. Esmalt kirjeldab Leszek Ślupecki (Varssavi) paganlikku religiooni Põhja-, Ida- ja Kesk-Euroopas (mütoloogiad, rituaalid, pühamud, kesksed kohad) ning kõnealuste alade ristiusustamist. Ülejäänud Euroopa käsitletu on M. Valor jaganud kirikuorganisatsiooni, kloostrielu, palverännakute ja kristlike esemete vahel, ent lühidalt on puudutatud ka Vahemere lääneosa islamiarheoloogiat ning juudi religiooni. Usuga on lähedalt seotud ka järgmine peatükk (14. ptk. "Religious Buildings"), milles Tadhg O'Keefe (Dublin) võtab M. Untermanni toetusel ette usuhoonete ehitusliku arengu pooletuhanda-aastase perioodi vältel. Tänu loendamatu hulga kirikute, kloostrite ja kabelite säilimisele (tõsi küll, arvukate ümberehitustega) on artikli põhirõhk tänaseni säilinud ehitistel, kuid lõpetuseks on rõhutatud arheoloogia üha tõusvat osatähtsust nii puitkirikute, kirikute ehitusajaloo kui ka sisustuse (näiteks kellade valamine) uurimisel. Raamatu teiste peatükkide kõrval on erandlik, kuid tervitatav artikli lõpulõik, kus on üritatud püstitada uurimisteesmasid, millele kirikuarheoloogia peaks tulevikus keskenduma. Euroopa

keskaja arheoloogia esimesele köitele paneb punkti 15. peatükk, kus Thomas Meier (München) J. Graham-Campbelli abiga heidab pilgu elu ja surma arheoloogilisele kajastusele (15. ptk. "Life, Death and Memory"). Autori tähelepanu on pööratud sellistele teemadele, nagu elu ja haigus (eluiga, paleodemograafia), ravimine, surm ning matmine (matuserituaalid, -kohad ja -tüübid, hauatähised ning -panused) ja mälestamine. Selle peatüki juures väärrib eraldi rõhutamist tekstikast füüsilise antropoloogia kohta (kast 15.1), milles Niels Lynnerup (Kopenhaagen) illustreerib kahe näite abil (Gröönimaa ja Taani varakristlikud matused) isotoobianalüüsi, demograafiliste parameetrite matemaatilise modelleerimise ja DNA võimalusi mineviku populatsioonide uurimisel.

Kindlasti leiavad erialaspetsialistid sedavõrd mahuka ja laia autorite ringiga teosest hoolikal lugemisel pisemaid faktivigu, paratamatuid kordusi, kõnelemata mõningatest eksitustest toimetamistöös. Raamatu sisulist väärtust need siiski ei kahanda: esmakordselt on esitatud ladusalt loetav üldistus kogu Euroopa kohta, mida on hea ja mugav kasutada nii tudengeil, õppejõududel kui ka muidu distsipliini uurimistulemustest huvitunuil. Kritiseerida võiks teose liigendust, sest mõnevõrra arusaamatuks jääb põhjus, miks maa- ja linnaasustuse peatükid (3.–4. ptk) on lahus kindlustustest (11. ptk). Samuti oleks loogilisem, kui elamukultuuri peatükile (5. ptk) järgneks ülevaade esemelisest kultuurist (8. ptk), mitte toiduga seotud valdkond jne. Seda, ilmselt suhteliselt paljudele silmatorkavat ebakõla oleks võinud selgitada sissejuhatuses ühes ajaliste ja ruumiliste piiride põhjendusega. Ebahütlased on ka peatükid, kus autorid on otsustanud iseseisvate osade kasuks, siin olnuks parem ühine kokkuvõte. Käsiraamatu seisukohast vaadatuna annaks palju juurde erialamõistete sõnastik, kuna üks raamatu sihtgruppe on alles õpinguid alustavad tudengid. Ka jääb kohati nõrgaks või mõistetamatuks piltide ja teksti omavaheline side. Kuid kokkuvõttes on käesoleva köitega esmakordselt valminud põhjalik, regioonideülene käsiraamat keskaja arheoloogiast Euroopas, millest kujuneb ilmselt pikemaks ajaks standardteos ülikoolide ajaloolise aja arheoloogia õppekavades. Jääme põnevusega ootama raamatu teist köidet, mis usutavasti pakub meie piirkonna arheoloogidele veelgi enam kasutamise- ja lugemise rõõmu.

Kasutatud kirjandus

- Barry, T.** 1987. *The Archaeology of Medieval Ireland*. Methuen, London.
- Clarke, H.** 1984. *The Archaeology of Medieval England*. British Museum Publications Ltd, London.
- Fehring, G.** 1987. *Einführung in die Archäologie des Mittelalters*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Felgenhauer-Schmiedt, S.** 1995. *Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde*. (Europäische Hochschulschriften, Reihe, XXXVIII, Archäologie, 42.) Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- Liebgott, N.-K.** 1989. *Dansk middelalder arkæologi*. GEC GAD Forlag, København.
- Lüdtke, H. & Schietzel, K.** 2002. *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*. (Schriften des archäologischen Landesmuseums, 6.) Wachholtz, Neumünster.
- Sanke, M.** 2002. *Die mittelalterliche Keramikproduktion in Brühl-Pingsdorf: Technologie – Typologie – Chronologie*. (Rheinische Ausgrabungen, 50.) Verlag Philip von Zabern, Mainz.